

Gönderim Tarihi: 17.10.2020 | Kabul Tarihi: 7.12.2020

Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'i Bağlamında Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin (öl. 355/966) İslam Tarihindeki Yeri

- Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî's (d. 355/966) Place in Islamic History in The Context of His Kitâbu'l-Bed' ve't-târîh -

Hasan ÇİFTÇİ*

Atıf/Citation: Çiftçi, Hasan. "Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'i Bağlamında Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin (öl. 355/966) İslam Tarihindeki Yeri [Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî's (d. 355/966) Place in Islamic History in The Context of His Kitâbu'l-Bed' ve't-târîh]". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Journal of Düzce University Faculty of Theology]* 4/2 (Güz 2020): 187-207.

Öz

İlmin ve düşüncenin hareketlilik kazanıp ilerleme kaydettiği hicrî 3. ve 4. asırlardaki bazı tarih teliflerinde tarih yazıcılığına dair farklı perspektiflerin oluşmaya başladığı görülmektedir. 4./10. yüzyılın sonuna gelinceye doğru İslâm tarihi alanında çok sayıda eser telif edilmiştir. Bunlar içerisinde İslâm tarihinin temel kaynakları olarak addedilen eserler, aynı zamanda kendi türlerinin ilk örnekleri olarak görülebilir. Bu telifler arasında döneminin ilmî-fikrî atmosferini yansıtan ve kendi türü içinde en kapsamlı olan eser, hicrî 4. asırda yaşamış olan Makdisî'nin *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'i*dir. Telif bakımından eser, yeni tarih anlayışının özelliği olan senedin terk edildiği ve diğer disiplinlerin tarihin içine katılarak kaleme alınmaya başladığı umûmî tarih kaynaklarının ilk nüvelerindedir. Müellif, haber aktarmada senedi terk etmekle beraber başta İslâm tarihi olmak üzere tefsir, kelâm, felsefe, dinler tarihi ve astronomi gibi ilimlerden de istifade ederek eserini kaleme almıştır. Bu sebeple *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'i*'nin kendinden önce kaleme alınmış kaynaklardan farklılık arz eden özelliklerinin ortaya konularak İslâm tarihindeki yerinin tespiti ve takdimi önem arz etmektedir. Makalede; yetiştiği döneme genel bir bakışla Makdisî'nin hayatı, ilmî yolculuğu, ders aldığı hocaları, eserleri ve *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'i* bağlamında İslâm tarihindeki yeri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Umûmî Tarih, Tarih Yazımı, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, Makdisî.

Abstract

It was observed in the works of hijri 3rd and 4th centuries that new perspectives were introduced to historiography in. Several works in the field of Islamic history were published until the end of the century. Among these, a few works are still considered main historical resources. Furthermore, these works are first examples of the genre. Among these work, *Kitâbu'l-Bed' ve't-târîh*, authored by Makdisî, who lived in the hijri 4th century, reflects comprehensively the scientific atmosphere of the period. The book was one of the first historical resources where the new historical approach was adopted, namely indenture was abandoned and other disciplines were included in historiography. Although the author abandoned indenture when reporting the developments, the book included all Islamic sciences including tafsir, kalam, philosophy, the history of religions and astronomy and primarily Islamic history. It is important to determine and present the significance of *Kitâbu'l-Bed' ve't-târîh* in the history of Islam by revealing the characteristics of the book which differ from the resources written before it. The present article addressed the life of Makdisî with an overview of the period, his scientific journey, his teachers, works, and his significance in Islamic history based on one of his works, *Kitâbu'l-Bed' ve't-târîh*.

Keywords: Islamic History, General History, Historiography, *Kitâbu'l-Bed' ve't-târîh*, Makdisî.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı [Doctorate Student, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Department of Islamic History], hasanciftci6312@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1682-9951 (Bu makale, yüksek lisans tez çalışmamızdan faydalanılarak hazırlanmıştır).

Giriş

Hicrî 4. asırda yaşamış *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih* adlı eserin müellifi Makdisî nisbesini taşıyan Ebû Nasr Mutahhar b. Tâhir'in (öl. 355/966) hayatı hakkında tabakat ve bibliyografya türü kaynaklardaki bilgi oldukça sınırlıdır. Bu eserlerde müellifin hayatından ziyade kendisine nispet edilen *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih*'in özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu nedenle müellifin hayatına dair temel kaynağımız, yaptığı ilim yolculuklarından bahseden bu eseri olmaktadır. Ancak eser, müellifinin yaşamından izler olarak yalnızca çıktığı ilim yolculuğundan bazı bilgiler içermektedir. Yaptığı ilmî yolculuklar neticesinde belli bir yerde uzun bir süre ikamet etmediği anlaşılan Makdisî'nin hayatının ortaya konulmasında, yaşadığı coğrafyanın ve dönemin özelliklerinin ele alınması da önem arz etmektedir.

1. Hayatı

1.1. Yetiştığı Döneme Genel Bir Bakış

Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih*'inde henüz hayatta olduğu 355/966 yılına işaret eder.¹ Onun Büst şehrinde² yaşadığı kaydı da mevcuttur. Verilen zaman ve mekân dikkate alındığında kendisinin, Sâmânîler'in (819–1005) hüküm sürdüğü bir coğrafyada bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

Hicrî 4. yüzyılın başlarında Orta Asya'da kurulan Sâmânîler, Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde etkin bir devletti. Sistan, Sind, Buhârâ, Semerkand, Cürcân, Taberistan ve Kirman gibi önemli yerleşim-kültür merkezlerine hâkim olan Sâmânîler'in egemenliği; bugünkü Türkmenistan, Afganistan, Pakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve topraklarının yarısına kadar İran'ı içine alan geniş bir alanı kapsamaktaydı. Bu bakımdan Sâmânîler, kuzeyinde Kumanlarla (Kıpçaklar); doğusunda Karahanlılar ve Multan, Şahi ve Kaşmir'le; güneyinde Saffârîler ve Tibet krallığıyla; batıda da Abbasî Halifeliği ve Oğuzlar ile sınır komşusu idi. Ayrıca Endülüs Emevîleri (756–1031), Hamdânîler (905–1004), Fâtımîler (909–1171), Büveyhîler (932–1062), İhşîdîler (935–969) ve Gaznelîler (963–1186) gibi siyasi varlık gösteren birçok devletle aynı dönemde varlığını sürdürmüştür. Yüz yirmi dört yıl boyunca hüküm sürdüğü bölge, hâkimiyetlerine son veren Karahanlılar'a kalmıştır.³

Makdisî, Sâmânîler'in kuruluşundan yaklaşık bir buçuk asır sonra, diğer bir deyişle 4./10. yüzyılın ikinci yarısının başlarında *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih*'ini telif etmiştir. Büst'te bulunduğu zamanlar Sistan (Sicistan), I. Mansûr b. Nûh'un (961–976) hükümdarlık yaptığı Sâmânîler Devleti'ne bağlıydı. Eserini hazırlamasında teşviki bulunan ve eserin mukaddimesinde ismi verilmeden övülen vezir de o dönemin Sâmânî hükümdarı I. Mansûr b. Nûh'un vezirlerinden biri olmalıdır. Bu hükümdara aynı zamanda Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî, Ebû Mansûr Yusuf b. İshâk, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Ceyhânî ve Ebû Ca'fer el-Utbî de vezirlik yapmıştır. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih*'in

¹ Ebû Nasr Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 1/6; 2/152.

² Bk. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, "Préface", *Histoire des rois des Perses* (Çürerü ahbâri mülûki'l-Fürs ve siyerihim), nşr. - trc. Zotenberg (Paris: Paris Imprimerie Nationale, 1900), 22.

³ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 81-83.

aynı zamanda bir tarihçi olan Vezir Ebû Ali el-Bel'amî'nin teşviki üzerine yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Hicrî. 3. ve 4. asırların İslâm âleminin çeşitli ilim dallarında ilerleme kat tetiği bir zaman dilimi olduğu hatırlandığında⁴ dönemin zengin ilmî faaliyetlerinin kaleme alınan eserlere yansıtacağı açıktır. Müellifin eserini yazdığı döneme kadar hadiste rivayet dönemi devam etmekle birlikte temel hadis kitapları yazılmış, ortaya çıkan fikhî/amelî ve itikadî mezheplerle alakalı eserler verilmiştir. Siyer ve meğâzîyle başlayan tarihçilik tekâmüle ulaşmış; diğer yandan Arapça tercüme faaliyetleri de hız kazanmıştır. Ayrıca yapılan tercümelerden daha üst seviyede telifler ortaya konmuştur. Astronomide Battânî (öl. 317/929), coğrafyada Ebû Zeyd el-Belhî (öl. 322/934), felsefede Fârâbî (öl. 339/950), tarihte Ebû Ali el-Bel'amî (öl. 4./10. yüzyıl sonu), tıpta Ali b. Abbâs el-Mecûsî (öl. 384/994), yine astronomide Bîrûnî (öl. 440/1048) ve fizikte İbnü'l-Heysâm (öl. 432/1041) ortaya koydukları eserlerle h. 4. yüzyılın başından h. 5. yüzyılın ortalarına kadar devam eden sürece damgalarını vurmuş ilim adamları olarak dikkat çekmişlerdir.

1.2. İlim Yolculuğu ve Ders Aldığı Hocaları

Makdisî ilim yolculuğunda karşılaştığı kişilerden İslâm tarihi, kelâm, felsefe ve çeşitli dinler gibi çok farklı alanlarda istifade etmiştir. Bilgi edinmek üzere en ücra yerlere kadar gitmesi onun ilme ne denli değer verdiğini göstermektedir. Bu yolculuklarında iletişime geçtiği kişilerin sadece isimlerini ve onlardan edindiği bilgileri eserinde zikretmektedir. Yaptığı yolculukların tarihi ve süresi ile ilgili olarak biri dışında *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'inde herhangi bir malumat vermemiştir. Bunun yerine içerik bakımından eserin konu bütünlüğünü sağlamaya özen göstermiştir. Nitekim eserinin aynı konuyu anlatan bazı sayfalarında yer alan bilgilerin farklı yerlerdeki şahıslardan edindiği bilgiler olması, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu gibi nedenler onun yolculuk güzergâhının kronolojik tespitini mümkün kılmamaktadır. Kitabındaki verilerle yol haritası kesin hatlarla çizilemeyeceğinden, Makdisî'nin ilim yolculuğunu bu durumu göz önünde bulundurarak ele almak daha yerinde olacaktır.

Makdisî, Beytülahm kentini gördüğünü söyler.⁵ Kudüs'e yakınlığı itibariyle onun buradan çıktıktan sonra gittiği yer Trâblus veya Kahire'dir denilebilir. Trablus'ta meşhur hadisçilerden Hayseme b. Süleymân el-Kureşî'den (öl. 343/955) ruh ve nefis bahsini dinlemiştir.⁶ Kahire'de ise Hârûn b. Kâmil ile karşılaşmış ve ondan Hz. Osman döneminde yapılan savaşlarla ilgili bilgiler almıştır.⁷ Kahire dışında Mısır'da uğradığı iki yer daha bulunmaktadır. Bunlardan biri İhmîm köyüdür. Burada tanıştığı Ebû Tâlib es-Sûfî, kendisine Velîd b. Yezid dönemiyle ilgili haberler vermiş⁸ ve ona kendi

⁴ Abdülhamit Birişık h. 3. ve 4. yüzyılı "tam anlamıyla bir ilim asrı" olarak nitelemektedir. Abdülhamit Birişık, "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi", *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 90.

⁵ Makdisî, 1/62.

⁶ Makdisî, 2/105.

⁷ Makdisî, 5/199.

⁸ Makdisî, 6/52.

beyitlerinden okumuştur.⁹ Mısır'da gittiği bir diğer yer ise Fürcûd köyüdür. Burada Danyâl Peygamber'in kitabını okuyan Ebû Nasr el-Hurşî isminde birisiyle görüştüğünü ve onun: "Ümmet-i Muhammed'in ömrü bin yıldır, sonu da kılıçla olacaktır." dediğini aktarmıştır.¹⁰

Müellif, Mekke'de de bulunmuştur. Türklere dair ve Endülüs'ün sınırlarından bazıları hakkında kendisine bilgiler veren Ebû Abdurrahman el-Endelüsî ile burada karşılaşmıştır.¹¹ Arap yarımadasında Mekke dışında herhangi bir yere gittiği yönünde bir bilgi olmaması onun hac yapmak üzere buraya geldiği izlenimini vermektedir.¹²

Yönünü Irak'a da çevirmiş olan Makdisî, Tikrît'te Hâtim b. es-Sindî adında biri ile konuşmuş ve ondan; insan, melek ve cinlerin yaratıldıkları öze dair bir hadis nakletmiştir.¹³ Basra'da bulunduğu zamanlarda Yahudi'nin biri ile karşılaşmış ve ondan Hz. Âdem'in yaratılışına dair bilgiler almıştır.¹⁴ Müellif, Basra Camii'nde de Nehrîbendî adında bir şairden Allah'ın varlığını ve birliğini anlatan beyitler dinlemiştir.¹⁵ Beled şehrine geldiğinde el-Hasan b. Hişâm'a rastlayıp ondan Allah'ın yarattığı ilk şeye dair bilgiler edinmiştir.¹⁶

Merv şehrine uğrayan Makdisî, burada Abdurrahman b. Ahmed el-Mervizî ile tanışıp ondan Allah'ın yarattığı ilk şeye dair benzer malumat nakletmiştir.¹⁷ Bu hocası dışında aynı şehirde, yüksek sesle şiir okumakta olan Ebû'l-Abbâs es-Sâmirî adında biriyle karşılaşmış ve onun dizelerine bir şiirle mukabelede bulunmuştur.¹⁸

Makdisî'nin ilim yolculuğundaki diğer şehirler Fars (İran) bölgesindedir. Esvâr'a geldiğinde Muhammed b. Sehl ile karşılaşip ondan "*Allah'ın mâsivâyı yaratmadan elli bin sene önce olacakları takdir etmiş olduğu*" bilgisini almıştır.¹⁹ Sûs şehrinde de Muhammed b. Hâleveyh'in Ahmed b. Hanbel'den naklettiği "*Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen kimselerin kâfir olduğu*" yönündeki rivayetini edinmiştir.²⁰ Şircân'da Siczî diye tanınan Ahmed b. Muhammed b. Haccâc ile karşılaşmıştır. Ona, Mehdi ile ilgili birtakım hususlardan bahsetmiştir.²¹ Diğer seyahat kayıtlarından farklı olarak bu karşılaşmasında h. 325 senesi kaydı mevcuttur. Müellif; İbn Abdullah'ın, *Hallâc* olarak bilindiğini ve adının Hüseyin b. Mansûr (öl. 309/922) olduğunu söylediği birinin ona kendi beyitlerinden okuduğunu dile getirmektedir.²² Fars kasabalarının birinde eski bir yapıda olduğunu söylediği Hûz

⁹ Makdisî, 5/129.

¹⁰ Makdisî, 2/156.

¹¹ Makdisî, 4/65.

¹² Riyâz Hamûde Hasan Hâc Yâsîn, *Kitâb el-Bed' ve't-târîh li'l-Makdisî ve'l-mensûb li'l-Belhî dirâsetün târîhiye tahlîliye* (Ürdün: Câmi'atü'l-Ürdüniye, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 5.

¹³ Makdisî, 1/148.

¹⁴ Makdisî, 2/81.

¹⁵ Makdisî, 1/77.

¹⁶ Makdisî, 1/146-147.

¹⁷ Makdisî, 1/147.

¹⁸ Şiirler için ayrıca bk. Makdisî, 5/147-148.

¹⁹ Makdisî, 1/147.

²⁰ Makdisî, 5/149.

²¹ Makdisî, 2/181.

²² Makdisî, 2/91.

ateşgedesine girmiş ve burada onların kitaplarında geçen “Bârî” hakkında soru sormuştur.²³ Sâbûr' dayken de Fars sınırlarında yaşayan biri hakkında kendisine bazı bilgiler aktarılmıştır.²⁴

Buraya kadarki tespitler, Makdisî'nin ilim alırken bulunduğu mekânı eserinde belirtmiş olduğu ifadelerinden sağlandı. Bununla birlikte, ilim alırken onun hangi şehirde bulunduğuyla ilgili eserinde bilgi vermediği kısımlar da mevcuttur. Karşılaştığı diğer hocalarını zikrettiği için onları da burada zikretmek yerinde olacaktır. Makdisî; el-Hasan b. Hişâm el-Absî,²⁵ Abdürrahîm b. Ahmed el-Mervizî,²⁶ Muhammed b. el-Hüseyin,²⁷ Ya'kûb b. Yûsuf,²⁸ Beyrûti,²⁹ Ya'kûb b. Yûsuf es-Siczî³⁰ ve Ahmed b. Mâlik³¹ ile bir arada bulunmuş ve onlardan istifade etmiştir.

Nihayetinde Makdisî 355/965–966) senesinde *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'ini tamamlayacağı yer olan Sicistan'a gelerek seyahatini burada noktalamıştır.

Kendisinin aktarmış olduğu bilgiler dışında onun hangi hocalardan ilim almış olduğu belirlenememektedir. Günümüz araştırmacılarından Süleyman Sayar, müellifin Ebû Zeyd el-Belhî'den (öl. 322/934) de ders okuduğunu ileri sürmektedir.³² Ancak bu görüş, delili olmayan bir iddiadır. Zirâ ne *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'te ne Ebû Zeyd el-Belhî'nin günümüze ulaşan eserlerinde³³ ne de ilgili tâli kaynaklarda onun Makdisî'nin hocası -Makdisî'nin de onun talebesi- olduğuna yönelik bir değerlendirme mevcuttur.

Belhî ile Makdisî'nin arasında bir hoca-talebe ilişkisinden bahsedenlerin görüşlerini temellendirdikleri hususlar şunlar olabilir: Her ikisinin de Sâmânîler devrinde ve aynı coğrafyada hayat sürmeleri, bazıları tarafından Mu'tezilî bir kimlikte buluşturulmaları ve *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'in müellifi olarak bazı araştırmacılar tarafından sehven Belhî'nin isminin de zikredilmesi.

Bu hususları tek tek incelediğimizde her iki ismin aynı bölge ve dönemde yaşamış olması, bir hoca-talebe ilişkisi özelinde aranacak kıstaslardan biri olabilir. Ancak hoca-talebe ilişkisinin kanıtı noktasında bunun tek başına yeterli bir delil olamayacağı açıktır. Özellikle Makdisî'nin de Belhî gibi Mu'tezilî bir kimliğe sahip olduğu iddiasının da tutarlı bir yanı yoktur. Çünkü Makdisî, görüş ve

²³ Makdisî, 1/62.

²⁴ Makdisî, 2/90.

²⁵ Makdisî, 1/194.

²⁶ Makdisî, 2/102.

²⁷ Makdisî, 2/158.

²⁸ Makdisî, 2/170-171.

²⁹ Makdisî, 2/172.

³⁰ Makdisî, 2/174.

³¹ Makdisî, 5/71.

³² Süleyman Sayar, “Makdisî, Mutahhar b. Tâhir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 27/433.

³³ Ebû Zeyd el-Belhî'nin günümüze kadar gelen *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfüs* ve *Suverü'l-ekâlîm* adlı eserleri bu konuda başvuru kaynağı olarak hiç kullanılmadığından böyle bir bilgiyi sağlamadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bk. Ebû Zeyd el-Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân*, thk. Mâlik Bedrî - Mustafa Aşevî (Riyad: Merkezü Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmî, 1424/2003), 114–165.

tutumlarını yalnızca bir mezhebe hasredilemeyecek şekilde eserinde belirtmiştir.³⁴ *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* isimli eserin müellifi olarak Belhî'nin adının da zikredilmesi, bir karışıklık neticesinde ortaya çıkmış bir durumdur.³⁵ Dolayısıyla yanlış olan bu bilgi de Belhî ile Makdisî'nin aralarında bir hoca-talebe ilişkisi olduğu fikrine delil sayılamaz.

2. Eserleri

Makdisî'nin günümüze kadar ulaşan eseri *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, kendilerine işaret ettiği ancak yazılıp yazılmadığı hususu tam olarak bilinmeyen ve yazılmış olsa dahî ulaşamadığımız diğer eserlerinin ismi ve kısmen içeriği konusuna ışık tutmaktadır. Elimizde mevcut olan bu eserinin muhtevassından genel hatlarıyla bahsettikten sonra diğer eserlerinden söz edeceğiz.

Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh, insanlığın varlık sahasına çıkışından müellifinin yaşadığı döneme kadar geniş bir zaman dilimine ayna tutmaktadır. Müellifi, eserini İslâmî ilim ve fikir hareketlerinin hararet kazandığı kendi döneminde gelişen bir özveriyle telif etmiştir. Eseri kaleme alırken tarihi, nübüvvet silsilesinin ilk halkası ve insanlığın da atası olan Hz. Âdem'den başlatarak bu silsilenin son halkası Hz. Muhammed'in vefatına kadar gelen bütün peygamberleri ve görevlendirildikleri toplumları ele alıp vermeye çalışmıştır. Devamında müellif, son peygamberle inşa edilip Müslümanlara miras bırakılan İslâm devletinin kendi dönemine kadarki sosyal, siyasî, ilmî ve kültürel değişiminin izlerini sürmüştür. Bununla birlikte telifinde farklı toplumların tarihine de yer vermiştir.

Yirmi iki fasıl, altı ciltten oluşan eser, müellifin ifadesiyle *câmi'ul-fünûn* bir telif ürünüdür. Birinci cildi müellifin mukaddimesiyle başlar.³⁶ Mukaddimenin devamındaki ilk altı fasıl altı ana konu başlığı şeklindedir. "Nazar ve Cedel Adabı" isimindeki birinci fasılda, konuyla ilgili kavramlar üzerinde durulmuş ve ileri sürülen düşüncelere genişçe yer verilmiştir.³⁷ Yaratılış, kâinattaki ahenk, Allah'ın zâtı, sıfatları ve varlığının delillerinin ele alınmaya çalışıldığı ikinci fasla "Allah'ın Varlığına ve Birliğine Dair Kat'i Deliller" ismi verilmiştir.³⁸ "Allah'ın İsimleri ve Sıfatları" başlıklı üçüncü fasılda; Allah'ın kıdemliği, sonsuzluğu, mekândan münezzepliği ve bu konulardaki görüşler işlenmiştir.³⁹ "Risâlet ve Peygamberliğin Gerekliliği" başlığı altındaki dördüncü fasılda; peygamberlik, mûcize ve vahiy gibi konular tartışılmıştır.⁴⁰ "Âlemin Yaratılışının Başlangıcı" başlıklı beşinci fasılda;

³⁴ Ebû Zeyd el-Belhî'nin Mu'tezilî olduğu söylense de filhakika bu iddia Makdisî hakkında savunulamaz. Gerekçeleri "İslâm Tarihindeki Yeri" adlı başlıkta belirtilecektir. Mu'tezilî olan Ebü'l-Kâsım el-Belhî'nin, Ebû Zeyd el-Belhî için "muvahhid yani Mu'tezilî" dediği bilgisine ayrıca bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Selmân Ebü'l-Fettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâirü'l-İslâmî, 1423/2002), 1/479; Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dâvûdî el-Mısırî (öl. 945/1539 [?]), *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/3.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Çiftçi, *Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin (öl. 355/966) Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh'ine Göre Hz. Peygamber'in Hayatı (Siyer-i Nebî)* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 23-28.

³⁶ Bk. Makdisî, 1/1-17.

³⁷ Bk. Makdisî, 1/18-55.

³⁸ Bk. Makdisî, 1/56-94.

³⁹ Bk. Makdisî, 1/95-108.

⁴⁰ Bk. Makdisî, 1/109-114.

yaratılıştaki hikmet, âlemin kıdemi ve hudûsu problemi gibi bahisler zikredilmiştir.⁴¹ Altıncı fasılda ise “Âhiret” ile ilgili kavramlar üzerinde durulmuştur.⁴²

İkinci cilt üç ana konu başlığı altında 7, 8 ve 9. fasıllardan meydana gelmektedir. “Yeryüzü ve Gökyüzünün Yaratılması ve Bu İkisinin İçinde Yer Alan Varlıklar” başlıklı yedinci fasılda; dünyanın yaratılışı, ay üstü âlem ve ay altı âlem, gökyüzü ve feleğin nitelikleri gibi hususlara genişçe yer verilmiştir.⁴³ Sekizinci fasla “Hz. Âdem’in Yaratılışı ve Neslinin Türemesi” başlığı atılarak burada konuyla ilgili kavramlar üzerinde durulmuştur.⁴⁴ “Kıyamet ve Ölümünden Sonraki Diriliş” başlıklı dokuzuncu fasılda; ilgili bahisler ve bunun etrafında dile getirilen görüşler zikredilmiştir.⁴⁵

Eserin üçüncü cildi iki ana başlık altında 10 ve 11. fasılları içermektedir. “Peygamberler Tarihi” başlıklı onuncu fasılda; gönderilen peygamber ve kitap sayısı, hint, mecûsi ve düalistlerin peygamberler hakkındaki görüşleri gibi hususlar üzerinde durulmuştur.⁴⁶ On birinci fasla “Hz. Peygamber’in Devrine Kadar Yaşamış Olan Arap ve Acem/Fars Kralları, Meşhur Önderleri ve Günleri” başlığı verilerek söz konusu bahisler burada ele alınmıştır.⁴⁷

Dördüncü ciltte beş ana başlık olarak 12, 13, 14, 15 ve 16. fasıllar bir araya getirilmiştir. On ikinci fasla “Yeryüzünde Yaşayan Dünya Dinleri ve Bu Dinlerin Mezhepleri” başlığı atılarak bu başlık altında; insanların inanç ve mezhep konularındaki tartışmaları, birtakım dini inançları ve ahlakî ilkeleri ele alınıp tartışılmıştır.⁴⁸ Dünyanın yedi coğrafi bölgesi, dünya harikaları, önemli şehirler, kervansaraylar ve denizlerin ele alındığı on üçüncü fasla; “Dünyanın Şekli ve Coğrafi Bölgeler” başlığı verilmiştir.⁴⁹ “Arapların Soyu ve Önemli Günleri” başlıklı on dördüncü fasılda; Araplar ve onların bazı kabileleri, bu kabilelerin arasında cereyan eden bazı hâdiseler ve Hz. Mûsâ’dan o döneme kadarki Medine Yahudileri’nin durumu gibi hususlara yer verilmiştir.⁵⁰ On beş ve on altıncı fasıllar ise Hz. Peygamber’in hayatının yani Siyer-i Nebî’inin yazıldığı bölümlerdir.⁵¹

Beşinci cilt dört ana başlık olarak 17, 18, 19 ve 20. fasıllardan müteşekkildir. “Hz. Peygamber’in Şemâili ve Aile Fertleri” başlıklı on yedinci fasılda; Hz. Peygamber’in fizikî ve ahlakî özellikleri ve yakın akrabaları gibi konulara yer verilmiştir.⁵² Önde gelen birçok sahâbînin hayat hikâyesinin anlatıldığı on sekizinci fasla “Sahâbîlerin Yaşantısı ve Fazileti” başlığı atılmıştır.⁵³ “Müslüman Fırkalar” başlıklı on dokuzuncu fasılda; imamet meselesi, ridde olayları, Cemel ve Sıffin Savaşları gibi

⁴¹ Bk. Makdisî, 1/115-160.

⁴² Bk. Makdisî, 1/161-208.

⁴³ Bk. Makdisî, 2/1-73.

⁴⁴ Bk. Makdisî, 2/74-132.

⁴⁵ Bk. Makdisî, 2/133-241.

⁴⁶ Bk. Makdisî, 3/1-137.

⁴⁷ Bk. Makdisî, 3/138-211.

⁴⁸ Bk. Makdisî, 4/1-48.

⁴⁹ Bk. Makdisî, 4/49-104.

⁵⁰ Bk. Makdisî, 4/105-130.

⁵¹ On beşinci fasıl için bk. Makdisî, 4/131-176; on altıncı fasıl için bk. Makdisî, 4/177-242.

⁵² Bk. Makdisî, 5/1-69.

⁵³ Bk. Makdisî, 5/70-120.

konular tartışılmıştır.⁵⁴ Yirminci fasla ise “Dört Halife Dönemi ve Bu Dönemde Gerçekleşen Fetih, Savaş ve Olaylar” başlığı atılmış; bu başlık altında dört halife dönemi ele alınıp incelenmiştir.⁵⁵

Eserin son cildi olan altıncı cilt ise 21 ve 22. fasılları ihtiva etmektedir. “Kureyş Kabilesinin Benî Ümeyye Kolunun İktidarlık Dönemi” başlıklı yirmi birinci fasılda; Ümeyye oğulları bireylerinin iktidarlık devri ile bu süreçte meydana gelen olay ve gelişmeler ele alınmıştır.⁵⁶ Abbâsilerin tahtı ele geçirmesinden yıkılmalarına kadarki sürecin anlatıldığı yirmi ikinci fasla ise “Kureyş Kabilesinin Benî Hâşim Kolunun Vasıfları ve Abbâsî Hilafeti” başlığı atılmıştır.⁵⁷

Makdisî, ele aldığı bu konularda yer yer diğer kaynaklardan farklılık arz eden bilgiler sunmuş, bazen de konulara kendi bakış açısını getirmiştir. Böylece o, eserini taklitten uzak özgün bir yapıt olmasını amaçlamıştır. Bulunduğu coğrafyadan ayrılıp yerinde öğrenmek üzere çıktığı uzun ve meşakkatli bu seyahatlerde edindiği bilgiler eserinin orijinalitesini artırmıştır. Umulur ki Makdisî'nin bu eseri üzerinde yapılacak ilmî çalışmalar, onun temel kaynaklar arasına girebilme potansiyelini ortaya çıkaracak ve İslâm tarihi literatüründe hak ettiği konuma kavuşturacaktır.

Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh dikkatli bir şekilde incelendiğinde müellifin yeri geldikçe ismini zikrettiği farklı alanlardaki altı eseri hakkında bazı bilgilere rastlanmaktadır. Kendisinin bazı ifadelerinden hareketle bunların içeriği hakkında fikir edinebilmek mümkündür.

Müellifin yazıya geçirdiği eserlerin başında *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* adlı eseri gelmektedir. Müellifin bu eserde verdiği bilgilere göre diğer eserlerinden sadece birini yazmaya muvaffak olduğunu anlıyoruz. Bu eserin ismi *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'te on dört ayrı yerde üç şekilde anılmıştır. Eser “*Kitâbü Meâni'l-Kur'ân*” ibaresiyle üç yerde,⁵⁸ “*Kitâbü'l-Meâni*” lafzıyla dokuz yerde⁵⁹ ve “*Meâni*” olarak da iki yerde geçmektedir.⁶⁰ Diğer beş eserini sadece birer defa zikrederken bu eserine birçok atıfta bulunması; onu diğerlerinden ayıran bir özelliğinin olduğunu göstermektedir. Müellifin açıklamalarından elde ettiğimiz tespite göre bu eserin özelliği *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'ten önce kaleme alınmış olmasıdır. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'te bu tespiti destekleyici bazı örnekleri burada ifade etmek istiyoruz:

“... Bunlar ve hakikatlerinin anlamı, *Kitâbü Meâni'l-Kur'ân*'da kıssalar ve açıklamalar hâlinde geçmişti.”⁶¹

“... Onu, *Kitâbü'l-Meâni*'de zikretmiştim.”⁶²

⁵⁴ Bk. Makdisî, 5/121-150.

⁵⁵ Bk. Makdisî, 5/151-238.

⁵⁶ Bk. Makdisî, 6/1-55.

⁵⁷ Bk. Makdisî, 6/56-127.

⁵⁸ Makdisî, 2/23, 93; 3/ 96.

⁵⁹ Makdisî, 2/95, 96; 3/15, 98, 100, 114, 125, 184, 187.

⁶⁰ Makdisî, 3/78, 128.

⁶¹ Makdisî, 2/23.

⁶² Makdisî, 2/95.

"... Bunları *Kitâbü'l-Meâni*'de ayrıntılı bir şekilde ele aldığım için burada onların azını zikretmekle yetiniyorum."⁶³

Müellifin kaleminden çıkan bu ifadeler eserin yazıya geçirildiği düşüncesini doğrular niteliktedir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde eserin günümüze ulaşmış bir nüshasını tespit edemedik. Ancak Makdisî'nin *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'te zikrettiği mâlûmat, eserin muhtevası ile ilgili bazı bilgilere ulaşmamıza imkân vermektedir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'te bu eserin isminin zikredildiği konular şunlardır: Güneş ve ayın doğuşu, onların tutulması ve yıldızların kayması,⁶⁴ Allah'ın Hz. Âdem'e isimleri öğretmesi ve onları meleklere arz etmesi,⁶⁵ Hz. Âdem'in cennete alınması ve oradan çıkartılması kıssası.⁶⁶ Müellifin Kur'an kıssalarıyla ilgili bölümlerde eserin ismini vererek bazı atıflarda bulunması ve bazı âyetler etrafında bu kıssaları izah etmesi bize eserin bir Kur'an tefsiri olabileceği izlenimini vermektedir.

Makdisî'nin ifadelerinden hareketle, mantık ve kelâm alanında birer eser kaleme almayı düşündüğünü görmekteyiz. Bunlardan biri, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'te nazar ve cedel faslında ilgili kuralları işlerken sözünü ettiği ve bu nedenle bir mantık kitabı olma niteliği taşıyan eseridir. Bu hususta müellifin *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'in tek bir yerinde dile getirdiği "*Allah dilerse bu konu, ona tahsis ederek ismini el-İlm ve't-ta'lîm olarak koyduğumuz kitapta daha sonra ele alınacaktır.*"⁶⁷ şeklindeki cümlesinden anlaşılacağı üzere ismi ve konusu belli olan eserin henüz yazıya geçirilmediğini anlıyoruz. Onun kelâm ile ilgili eseri ise delil ve burhanlarla Allah'ın varlığının ve birliğinin ispatına dair bilgi verirken ismini zikrettiği eseridir. Eser hakkında "*ed-Diyâne ve'l-emâne ismini verdiğimiz kitapta, birliğiyle bize nimet verene bir şükür nişanesi olarak bu konuların üzerinde durup onları geniş bir şekilde anlatmak ve açıklamak gerekir.*"⁶⁸ şeklindeki sözü, Makdisî'nin eserinin ismini ve konusunu belirlediğini ancak bunu söylediği zamanda eserini henüz yazıya dökmediğini ifade etmektedir.

Makdisî, eserinde özelde mani ve düalist dinler olmak üzere İslâm dışındaki dinler ve mezhepleri üzerinde yoğunlaşacağı bir eserine de işaret etmektedir: "*Burada bu kitabımızı (Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh) oluşturmayan, çelişkilerinden bize sadece beliren cevaplarıyla yetiniyorum. Allah'ın dilemesiyle onları daha sonra ikna edici sözlerle Kitâbü'l-Muaddile'de ele alacağız.*"⁶⁹

Başka bir eserinden Makdisî şöyle söz etmektedir: "*Allah'ın dilemesi ve yardım etmesiyle, ince/zarif bir kitabı gök cisimlerinin bahsine ayıracağız.*"⁷⁰ Görüldüğü üzere müellif bu eseri için herhangi bir isimlendirmede bulunmamış ancak eserde işleyeceği konuyu belirlemiştir. Gök cisimlerinden bahsedeceğini belirttiği bu eserde astronomi alanında bir çalışmaya girişeceğini duyurmuştur.

⁶³ Makdisî, 2/96; diğer örnek ifadeleri için bk. Makdisî, 3/15, 78, 100, 125; 2/93, 98, 114, 128, 184, 187.

⁶⁴ Makdisî, 2/22-28.

⁶⁵ Makdisî, 2/92-93.

⁶⁶ Makdisî, 2/93-96; diğer örnekler için bk. Makdisî, 2/96; 3/14-15, 77-78, 97, 100, 113-114, 128.

⁶⁷ Makdisî, 1/18-20.

⁶⁸ Makdisî, 1/56-77.

⁶⁹ Makdisî, 1/86-93.

⁷⁰ Makdisî, 2/12-17.

Hz. Âdem'in yaratılışı ve neslinin çoğalması konusunu ele alan Makdisî, bununla ilgili olarak nefis ve ruh konularına kısmen değinmiştir. Böyle bir tasarrufta bulunmasının nedenini anlatırken ismini ve konusunu belirlediği farklı bir eserinden daha bahsetmiştir. "*Kitâbü'n-Nefs ve'r-rûh olarak isimlendirdiğim tek kitabın ihtiyaç duyduğu konuların tamamını burada almayı gerekli görmüyorum. Çünkü burada sözü uzatmam, bu kitabı (Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh) kısa ve öz olmaktan çıkartır.*"⁷¹ Kullandığı ifadeye dikkat edilirse, nefis ve ruh ile ilgili tüm bilgileri *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'e* aktarmamıştır. Yazmayı düşündüğü eserinde aynı bilgileri tekrar etmenin bir anlam ve değer ifade etmeyeceğini belirtmiş ve bu sebeple kısa olarak ele aldığını ifade etmiştir. O hâlde denilebilir ki yazmayı düşündüğü *Kitâbü'n-Nefs ve'r-rûh* adındaki eserin konusu; o ikisinin ne anlama geldiği, vücuttaki yerleri, hayattayken bedendeki fonksiyonları, aralarındaki münasebet ve ölüm ânındaki durumları gibi birçok açıdan nefis ve ruhtur. Buna göre eser, müellifin içerik olarak tasavvuf ve İslâm felsefesi alanında telif etmeyi düşündüğü bir eserdir.

Müellifin *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'i* yazdığı dönemde bu beş eserin yazıya geçirilmemiş olduğu yine onun ifadelerinden anlaşılabilir. Ancak bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmaması bir kenara, onların *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'in* yazımının tamamlanmasından sonra telif edildiğine dair bir bilgiye de ulaşamamaktadır.

3. İslâm Tarihindeki Yeri

3.1. İsnâdsız Tarih Yazımı

Makdisî'nin *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'inin* tarih yazımı konusunda İslâm tarihindeki yerini ve diğer eserlerden farklı yanlarını tespit edebilmek, kendisinden önce kaleme alınmış eserlerin bu alandaki konumunu bilmeyi gerektirir. Dolayısıyla siyer ve İslâm tarihi alanında müellifin kendi dönemine kadar öne çıkan eserlerin kendilerine has özellikleri ile burada zikredilmesi gerekir. Bu eserleri, şöylece sıralamak mümkündür:

İbn İshâk'ın (öl. 151/768) *es-Sîre* adlı eseri kendisinden sonraki siyer müelliflerinin başvurduğu ilk kaynak olma özelliğini taşır.⁷² İbn İshâk, ilk meğâzî derleyicisi ve müellifidir.⁷³ Bu eseri dışında kitap ismi olarak anılan *el-Hulefâ'* nun da⁷⁴ ayrı bir kitap olmadığı; aksine *el-Mebde' (Mübtede')*, *el-Meb'as* ve *el-Meğâzî* gibi *es-Sîre* adındaki eserin bir bölümü olduğu söylenir.⁷⁵ Ancak eseri günümüze ulaşmamıştır. Bu bakımdan İbn İshâk'ın "*es-Sîre*" eserini yeniden düzenleyen İbn Hişâm'ın (öl.

⁷¹ Makdisî, 2/112-116.

⁷² Abdullah Ünal, "İbn İshak ve Hadis Rivayetindeki Yeri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (Kasım 2009): 98.

⁷³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût - Muhammed Nuaym el-Urkusûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413), 7/48; Ebû Kays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müştârikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 6/28.

⁷⁴ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 136; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2420; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/28.

⁷⁵ Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 306.

215/828) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si günümüze kadar tamamıyla intikal eden en eski siyer kitabı olmaktadır.⁷⁶

Temel siyer kaynakları arasında akla gelen ilk eserlerden birini de Vâkıdî (öl. 207/823) yazmıştır. Müellif meşhur *Kitâbü'l-Meğâzî* adlı eserinde, önceki siyer kaynaklarından farklı olarak Hz. Peygamber'in sadece muharebe ve diplomasi hayatını ele almıştır.

İbn İshâk'ın İbn Hişâm yoluyla günümüze ulaşan *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si ile Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Meğâzî*'sinden sonra siyer alanında kaleme alınmış günümüze ulaşan üçüncü eser,⁷⁷ Vâkıdî'nin kâtibi⁷⁸ İbn Sa'd (öl. 230/845) tarafından telif edilmiştir. Telif ettiği *et-Tabakâtü'l-kebîr* (*et-Tabakâtü'l-kübrâ*) adlı eseri, tabakat türü eserlerin ilki ve günümüze ulaşanlarının da en eskisidir. Ayrıca bu eser içeriği itibariyle daha sonraki dönemlerde delâilü'n-nübüvve, alâmâtü'n-nübüvve ve şemâil adıyla yazılacak ilk kitaplara kaynaklık etmiştir.⁷⁹

Belirtildiği üzere İbn İshâk, İbn Hişâm, Vâkıdî ve İbn Sa'd gibi İslâm tarihinin temel kaynaklarını telif etmiş isimler, aynı zamanda tarih alanının biyografi türü eserlerinin ilk nüvelerini de ortaya koymuşlardır. İbn Sa'd ile hemen hemen aynı devirde yaşamış Halîfe b. Hayyât'ın (öl. 240/854-55) da aynı alanda iki eseri ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri, en eski tabakat kitaplarının ikincisi olan *Kitâbü't-Tabakât*'tır. Diğeri ise; onun kronolojik usûle göre hazırlanan ilk tarih örneği niteliğindeki *et-Târîh* adlı eseridir.⁸⁰ İslâm tarihi alanında biyografi türündeki üçüncü eser ise, Belâzürî (öl. 279/892-93) tarafından telif edilmiştir. O. bu özellikteki *Ensâbü'l-eşrâf*'ı hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda şehir bazlı fetihleri içermesi itibariyle farklı bir tür olarak sistemli umûmî tarihçiliğin ilk örneği olan *Fütûhu'l-büldân* adlı eseri de kaleme almıştır.⁸¹ Zikredilen bu müellifler, klasik tarih yazımında haber aktarırken senedin zikredilmesi usulüne bağlı kalarak eserlerini telif etmişlerdir.⁸² Belâzürî'nin yaşadığı dönem, isnâd geleneği açısından oldukça mühim bir dönemdir. Belâzürî'nin eserinde haber aktarmada isnad geleneğine sadâkatle bağlılık gözlenmekle beraber, aynı devrin

⁷⁶ Mustafa Fayda, "İbn Hişâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/72.

⁷⁷ Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/295.

⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 145; Zehebî, *Siyer*, 10/664; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/136.

⁷⁹ Fayda, "İbn Sa'd", 20/295.

⁸⁰ Mustafa Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/302.

⁸¹ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi -İlk Dönem-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 92.

⁸² Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk.-thrc. Amed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/17-345; 2/348-727; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdümelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1410/1990), 1/11-376; 2/5-387; 3/5-315; 4/5-322; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 1/1-413; 2/414-871; 3/873-1127; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), 1/3-436; 2/5-334; 3/5-578; 4/5-405; 5/5-397; 6/5-566; 7/5-620; 8/5-542; 9/5-530; 10/5-459; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1387/1967), 2-344; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Tîbe, 1405/1985), 49-483; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Kitâbü Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/7-494; 2/7-422; 3/7-488; 4/7-425; 5/15-415; 6/12-454; 7/7-464; 8/29-423; 9/34-456; 10/8-488; 11/1-395; 12/8-393; 13/15-442; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Şevkî Ebû Halîl (Dımaşk: Mektebetü'l-Esed, 1997), 29-541.

tarihçisi olan İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *el-Maârif* adlı eserinde bu geleneğin yavaş yavaş terk edildiği izlenimi edinilmektedir.⁸³ Bu yönüyle isnâd zikretme geleneği için mezkûr dönem, tarih ilminde bir kırılma devri olup öncesi ve sonrası şeklinde dönemsel taksimlendirmeyi de mümkün kılan bir özelliğe sahiptir. Belâzürî'den hemen sonra Dîneverî (öl. 282/895) *el-Ahbârü't-tvâil* isminde bir eser kaleme alarak umûmî tarihçiliğin ikinci müellifi olmuştur. O, eserinde haber aktarırken sened zikretmemeyi tercih eden ilk tarihçidir.⁸⁴ Bu hususta önceki umûmî tarih müelliflerinden ayrılmaktadır. Aynı noktada Dîneverî'yi takip eden *Târîh* adlı eserin sahibi Ya'kûbî (öl. 292/905'ten sonra) de umûmî tarih türünde adı zikredilmesi gereken bir müelliftir. Eserinde haber aktarırken neredeyse senedlerin tamamını⁸⁵ hazfederek⁸⁶ doğrudan haberleri aktarmıştır. Umûmî tarih deyince akla gelen bir sonraki en önemli isim elbette Taberî'dir (öl. 310/923). Aynı türde telif ettiği eseri *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ü, kendisinden önce yazılan umûmî tarih teliflerinden ayıran temel fark ise müellifinin ulaştığı tüm haberleri senedlerinin keyfiyeti gözetilmeksizin içermesidir. Umûmî tarih türünde ün salmış bir diğer isim ise Mes'ûdî'dir (öl. 345/956). *Mürûcü'z-zeheb* adlı eserinde; Dîneverî ve Ya'kûbî'deki gibi bir anlayışla haberleri genellikle isnadsız olarak vermiş, metninde nadiren isnad kullanmıştır.⁸⁷

İslâm tarihinin temel kaynaklarına dair buraya kadar verilen bilgilerden şu iki husus dikkati çekmektedir: Haber aktarmada şifâhî rivâyete bağlı olarak gelişen isnad zikretme geleneğini takip etme durumları ve bu eserlerin tek alanı temsilen yani sadece İslâm tarihi disiplini içerisinde yazılmış bulunmalarıdır. Her iki husus da tarih yazımı noktasında Makdisî'nin İslâm tarihindeki yerinin belirlenebilmesi açısından oldukça yardımcı olacak kriterlerdir.

Daha önce zikredilen eserlerden hareketle h. 3. yüzyılın sonlarından 4. yüzyılın ikinci yarısının son çeyreğine kadarki süreçte tarih yazımında isnad zikretme geleneğinin bir kırılma yaşadığı anlaşılmaktadır. İbn İshâk, İbn Hişam, Vâkıdî, İbn Sa'd, Halîfe b. Hayyât, Belâzürî ve Taberî⁸⁸ haber aktarmada isnad yöntemini prensip edinirken; İbn Kuteybe bu hususta isnadın terkine kapı aralamış; Dîneverî, Ya'kûbî ve Mes'ûdî ise sened vermeyi göz ardı ederek bu noktada kendilerinden ayrılmıştır. Makdisî de bu süreç içerisinde Dîneverî, Ya'kûbî ve Mes'ûdî ile aynı tutumu sergilemiştir. Hatta bu anlayış daha çok Mes'ûdî ve Makdisî'nin tarih yazımında ağırlık kazanmıştır. Aktardığı haberlere ait sened zincirinin çoğunu⁸⁹ tüm râvîsiyle zikretmeyen Makdisî, muhtelif yerlerde de senedini hiç

⁸³ Örnek için bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Akâşe (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119/1708), 9, 18, 25, 35-37, 431, 551.

⁸⁴ Bk. Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâil*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960), 1-406.

⁸⁵ Bazen haberlerin son râvîsini zikretmiş, bazen onu da hazfetmiştir. Ama görüldüğü kadarıyla eserinin sadece iki yerinde tam sened vermiştir. Bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mihnâ (Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010), 1/439, 452.

⁸⁶ Bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/29-453; 2/5-479.

⁸⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-ceher*, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2005), 1/24-283; 2/5-331; 3/5-341; 4/5-324.

⁸⁸ Isnâd verdiği yerler için özellikle bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119/1969), 1/10-629; 2/5-657; 3/9-622; 4/5-576; 5/5-624; 6/7-617; 7/7-656.

⁸⁹ Senedi tam olarak zikrettiği yer için bk. Makdisî, 5/71.

vermeden haberleri olduğu gibi *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'ine aktarmıştır. Sened zikretmeme hususundaki bu tasarruf; *el-Ahbârü't-tvâl*, *Târîhu'l-Yakûbî* ve *Mürûcü'z-zeheb* gibi *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'i de tarih yazımında ilk temel eserlerden farklı kılan bir özelliktir. Makdisî'nin bu yaklaşımı, yaşadığı dönemin tarih anlayışını şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Müellif de klasik tarih anlayışındaki isnad zikretme prensibinin terk edilerek bağımsız bir şekilde disiplinize edilmeye başlanan yeni tarih ilmi anlayışının ilk temsilcileri arasına girmiştir.⁹⁰

H. Peygamber'le ilgili rivayetlerin aktarımında isnadın klasik dönemde özellikle ihmal edilmemeye gayret edilen bir uygulama olması, İslâm tarih yazımında bu unsurun aranması bakımından akla gelen ilk sürecin yine Hz. Peygamber dönemi olduğunu göstermektedir. Bu da siyer kitaplarının ve umûmî tarih eserlerinin siyer bölümlerinin isnad zikretme konusuna hassasiyet gösteren ilk telifler olmasını gerektirmiştir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'in ilgili örneği yani on beşinci ve on altıncı fasıllarına bakıldığında isnad zikretme konusundaki söz konusu titiz tutum, müellifinin kaleminde görülmemektedir.⁹¹ Gerekçe olarak ise müellif, eserinin mukaddimesinde haber aktarmada sahih rivayetlere dayandığını ifade etmiştir.

3.2. Ansiklopedik Telif Anlayışı

H. 4. yüzyıl; isnad geleneğinin kesintiye uğradığı dönemlerden biri olduğu kadar, bir veya daha fazla ilim dalının İslâm tarihi alanında işlenerek eserlerin telif edildiği bir tarih yazımının başlangıcı da olmuştur. Dönemin temâyüz eden eserlerine bakıldığında, müelliflerinin tarihî seyir içerisinde “çok alanlılık” anlayışını bâriz bir şekilde eserlerine yansıttıkları fark edilmektedir. *Mürûcü'z-zeheb* adlı eser, buna örnek teşkil eden eserlerin başında gelmektedir. Mes'ûdî bu eseriyle coğrafya ve tarihi birleştiren⁹² ve böylece tek alanlı bir eser telif etmekten sıyrıldığı bilinen ilk tarihçi olmuştur. Onunla başlayan bu telif anlayışını Makdisî daha da ileri götürerek kendi dönemine kadar benzeri olmayan bir esere imzasını atmıştır. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* isimli eseriyle daha çok felsefe ve tarihi mezceden bir müellif olarak tanınmaya başlamıştır.⁹³ Mes'ûdî'nin felsefî düşüncelerini tarih kitabına yalnızca yaymasına karşılık Makdisî'nin tarihe felsefî açıdan yaklaşma gayreti içine girdiği görülmüştür.⁹⁴ Öte yandan iddia edilenden de ziyâde *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* kelâm, felsefe, tefsir, coğrafya, astronomi⁹⁵ ve

⁹⁰ Sayar, 27/433; Mustafa Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 138.

⁹¹ Bk. Makdisî, 4/131-242.

⁹² Franz Rosenthal, *İlmu't-târîh 'inde'l-müslimîn*, trc. Salih Ahmed el-İlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1973), 151; Süleyman Abdullah el-Müdeyd es-Süveykit, *Menhecü'l-Mes'ûdî fi kitâbeti't-târîh* (Riyâd: Câmiatu İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1407/1986), 262, 263.

⁹³ Makdisî'nin *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'inde tarihle felsefeyi birleştirmeye çalıştığını belirtmeleri açısından bk. İhsân Zünûn Sâmîrî, *el-Hayatü'l-ilmîyye zemeni's-Sâmâniyyîn: et-Târîhu's-sekâfi li Horâsân ve bilâdi Mâverâünnehr fi'l-karneyni's-sâlis ve'r-râbi' li'l-hicre* (Beyrut: Dâru't-Tulâ, 2001), 157; Azîze Fevvâl Bâbeti, *Mevsûatü'l-a'lâm (el-Arab ve'l-müslimîn ve'l-âlemiyyîn)* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/42; Sayar da Makdisî'nin; tarihi, felsefe veya kelâmı bütünleştirdiği bir bakışla ele aldığı ifade eder. Sayar, 27/433; Hatta Alman müsteşrik Rosenthal, eseri üzerinden Makdisî için “tarihi felsefeye boyun eğdiren kişi” nitelendirmesinde bulunmuştur. Bk. Rosenthal, *İlmu't-târîh*, 161.

⁹⁴ Bâbeti, *Mevsûatü'l-a'lâm*, 1/42.

⁹⁵ Astronomi alanını; tefsirle mezcedmiş, yerin ve göklerin yaratılması ile Hz. Âdem'in yaratılışı arasında kronolojik bir sıraya yerleştirmiştir. Bk. Makdisî, 3/1-64.

astroloji⁹⁶ alanlarının tarih alanıyla mezcedildiği yani iç içe alındığı⁹⁷ ilk eser olmaktadır. Ayrıca, içerisinde bazı ilimlerin kendilerine hâs konularına tarihî seyir ve tarih ilminin kapsamı dışında yer verilen⁹⁸ eser; her iki şekilde “ansiklopedik telif anlayışı” dokusuna sahip eserlerin en tipik örneği olma özelliğini kazanmıştır. Müellifin şu ifadeleri, eserin bu tarzda telif edildiğini ortaya koymaktadır: “... Kitap, tüm ilimleri içine alır. Tek bir ilmi yoklamayı ve tamamlamayı kaldırmaz.”⁹⁹

Fathi Triki; Makdisî'nin ansiklopedik telif tarzıyla ilgili olarak astronomi ve astroloji alanında Bîrûnî (öl. 453/1061[?]), Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî (öl. 360/971'den önce) ve İhvân-ı Safâ'nın; mantık, kelâm ve siyasî felsefede Mes'ûdî, Sinân b. Sâbit b. Kurre (öl. 331/943) ve İbn Miskeveyh'in (öl. 421/1030); coğrafya ve rihle edebiyatında Ya'kûbî ve Mes'ûdî'nin dokumalarının *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'te birleştiği bir üslûp olarak görmüş ve eser için böyle bir üslûbun ürünü olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰ İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ risalelerinin beş yazarından biri olarak da kendisinin tarih ilmindeki yerine işaret edilmiştir.¹⁰¹ Cornelia Shöck ise, belirgin bir metodik özellik olarak müellifin eserinde Aristoteles mantığı, ortodoksi tefsirinin hatta kıssalarının unsurlarını kullanmaya gayret ettiğini belirtmiştir.¹⁰²

3.3. Mezhebî Kimlik Olarak Yeri

Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'in müellifinin İslâm tarihindeki yeri, mezhebî görüşü esas alınarak mezhepsel bir temellendirme ile belirlenmeye çalışılmıştır. Makdisî'nin mezhebî kimliği hakkında görüş bildiren yakın dönem ve günümüz araştırmacılarını üç ayrı grupta toplamak mümkündür:

—Şemsettin Günaltay, Makdisî hakkında “... Fakat kendisi güçlü bir Müslüman, koyu bir Sünnî'dir.”¹⁰³ diyerek onun Sünnî mezheplerden birine mensup olduğunu ileri sürmüştür. “Koyu bir Sünnî” ifadesinden onun, Makdisî'nin “Selefi” olduğunu kastettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Yakın dönem araştırmacılarından Alî Sâmi Neşşâr, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'i Sünnî kaynaklar arasında zikretmiştir.¹⁰⁵

⁹⁶ Buna en güzel örnek olarak burç yorumuyla Hz. Peygamber'in doğum tarihinin ilişkilendirildiği yer için bk. Makdisî, 4/132.

⁹⁷ Örnek olarak bk. Makdisî, 2/74–132.

⁹⁸ Mantık, felsefe ve kelâm ilmine konu olan kavram ve detaylara eserin birinci faslında tam anlamıyla tipik bir şekilde yer vermiştir. Makdisî, 1/18–55.

⁹⁹ Makdisî, 5/5.

¹⁰⁰ Bk. Fathi Triki, *L'Espit historien dans la civilisation arabe et Islamique* (Tunis: Maison tunisienne de l'édition, 1991), 295.

¹⁰¹ Sâir Basmacı, *Târîhu ilmu'l-mekânîk: Merâhilü tetavvur (el-Kinematîk ve'l-dînâmîk ve's-sitâtîk) ve ishâmât el-ulemâü'l-Arab ve'l-müslimîn fihâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2017), 157 (3 nolu dipnot).

¹⁰² Cornelia Schöck, *Adam im Islam* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1993), 95 (533 nolu dipnot).

¹⁰³ M. Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 93.

¹⁰⁴ Zirâ onun dayanak olarak gösterdiği kısım, kelâmî bir mesele olup Makdisî; kaza ve kader konusunda nastakilerle (âyet ve hadis) yetinilmesi taraftarı olmuş, Selefler gibi bir tutum takınmıştır. Makdisî, 1/108.

¹⁰⁵ Alî Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etü el-fikri'l-felsefi fi'l-islâm* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119/1708), 2/389–391.

Araştırmacı İbrahim Bisâtî ise bu konuda ihtiyatlı davranmakla birlikte, müellifin Ehl-i sünnet yolunu tuttuğu kanaatini taşımaktadır.¹⁰⁶

— Bazı oryantalistler oluşturduğu ikinci grup araştırmacılardan Camilla Adang, Makdisî'nin bir Şîi olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁷ Aaron M. Hagler, Sıffîn Savaşı'nı seçici rivayetlerle aktarmasından hareketle onu Mes'udî ile birlikte "aşırı Şîi" olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁸ Hans Daiber ise Ebû Hâtim er-Râzî'ye (öl. 277/890) paralel olarak müellifi İsmâîlîler'e yakınlaştırmaya çalışmıştır.¹⁰⁹ Buna karşılık André Miquel, Makdisî'nin Şîi fırkalar içinde daha çok Zeydiyye'ye yöneliyor gibi görüldüğünü söylemiştir.¹¹⁰

— Michael Morony; müellifin, yaratılış kıssalarını sembolik olarak ele aldığını¹¹¹ ve peygamberlerin kıssalarını da alegorik olarak yorumladığını¹¹² belirterek onun Mu'tezilî olduğu kanısına varmıştır.¹¹³ Tarif Khâlidi de onun bazı kelâmî meselelerdeki duruşunun ve bu konularda kullandığı birkaç argümanın,¹¹⁴ Mu'tezilîler'in argümanlarıyla örtüşmesi sebebiyle müellifin Mu'tezilî olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁵ Günaltay'ın görüşünün ilmî bir dayanağı olmadığını belirten¹¹⁶ Sayar da; h. 4. yüzyıl müelliflerinin bir mezhebe mensubiyetini belirlemenin çok zor olduğunu itiraf etse de kendisi yine Khâlidi'yi takip ederek Mu'tezile'nin bazı görüşlerini benimsemesi ve delillerini kullanmasından hareketle müellifin Mu'tezilî olduğunun ileri sürülebileceğini söylemekten de imtina etmemiştir.¹¹⁷ Neticede son iki araştırmacı, bu görüşlerine paralel olarak "Mu'tezilî bakış açısıyla yazılmış ilk ve günümüze kadar gelen belki de tek eserdir. Bu eseriyle Makdisî; genelde kelâmî, özelde Mu'tezilî bir perspektifin tarih yaklaşımını ve yöntemini ne ölçüde etkileyebileceğini ortaya koyan tek müellif olmuştur." çıkarımında bulunmuşlardır.¹¹⁸

¹⁰⁶ Muhammed es-Seyyid İbrahim Bisâtî, *el-Mutahhar el-Makdisî ve menhecühü fî Kitâbi'l-Bed' ve't-târîh* (Mısır: Câmiatü'l-Ezher, Doktora Tezi, 2008), 53-55.

¹⁰⁷ Camilla Adang – Sabine Schmidtke, *Muslim Perceptions and Receptions of the Bible: Texts and Studies* (Atlanta: Lockwood Press, 2019), 29.

¹⁰⁸ Bk. Aaron M. Hagler, "Repurposed Narratives: The Battle of Sıffîn and the Historical Memory of the Umayyad Dynasty", *Mathal* 3/1 (2013), 5, 7.

¹⁰⁹ Josef van Ess, *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an Islamischen häresiographischen Texten* (Berlin: De Gureyter, 2011), 1/560.

¹¹⁰ André Miquel, *La Géographie humaine du monde Musulman jusqu'au milieu du XIe siècle* (The Hague: Moutan, 1967), 1/212.

¹¹¹ Bu iddia doğrultusunda ileri sürülen kaynak sayfası için bk. Makdisî, 2/50.

¹¹² Söz konusu iddiaya kaynaklık ettiği belirtilen kısımlar için bk. Makdisî, 2/33-34.

¹¹³ Encyclopædia Iranica, "BAD' WA'L-TA'RĪK - Encyclopædia Iranica", erişim: 10 Temmuz 2020, iranicaonline.org/articles/bad-wal-tarik.

¹¹⁴ Bu konular şunlardır: Ma'dûmun şey' olması bk. Makdisî, 1/37-38; Gâibin şâhid üzerine kıyası bk. Makdisî, 1/80-81, 132; Bazı arazların bâkî kalması. Bk. Makdisî, 1/124-135.

¹¹⁵ Tarif Khâlidi, "Mutezilî Tarih Yazıcılığı: Makdisî'nin Kitâbü'l-Bed' ve't-Tarih'i", çev. Hayrettin Nebi Güdekli, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Şubat 2011), 239-243.

¹¹⁶ Ancak Günaltay; bir sonraki paragrafta bu görüşüne bir dayanak olarak Makdisî'nin kaza ve kader hakkında en isabetli yolun Furkân-ı Mübîn'de (Kur'ân-ı Kerîm) yazılı olanlarla iktifa edilmesi olduğu şeklindeki ifadesini göstermiştir. Bu tutum, te'vil kabul etmeyen Selefilere tutumdur. Bk. Günaltay, 93. Muhtemelen Sayar, bu kısmı gözden kaçırmıştır.

¹¹⁷ Khâlidi, "Mutezilî Tarih Yazıcılığı", 239; Sayar, 27/433.

¹¹⁸ Khâlidi, 238; Sayar, 27/433; Mustafa Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, 138-139.

Üç grubun bu konudaki gerekçelerine bakıldığında, müellifin tasnif edilebilecek açıklamalarından iddialarına pay çıkardıkları ve inisiyatifleri doğrultusunda böyle kanılara vardıkları anlaşılmaktadır. Üstelik şaşırtıcıdır ki iddialarına destek mâhiyetinde verdikleri örnekler, onun özellikle kelâmî konularda kullandığı farklı tutumlarından örneklerdir. Yüzeysel olarak bu kadarı bile Makdisî'nin mezhebî görüşlerden yararlanmakla aslında bir sentez yapmış bulunduğunu göstermekte ve kullanımının mezhebî çizgi ve kaygıdan uzak olduğunu açıklamaya yetmektedir. Onun herhangi bir mezhebe mensubiyetini dile getirmediği eserini okuyan herkesçe bilinmektedir.

Müellifin kelâmî meselelerdeki duruşunun farklı mezheplere mensubiyet iddialarına kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Bu meselelerin özü olan âyet ve haberlerin, siyer ilminin ayrılmaz bir parçası olduğu şüphesiz bir gerçektir. Mesela eserin "Siyer-i Nebî" bölümüne bakıldığında müellifin genel olarak olaylara karşı yorumsuz bir nakilci gibi durduğu ve çok az sayıda yaptığı yorumlarda bile teslimiyetçi bir tavır takındığı görülmektedir.¹¹⁹ Bu durum, birinci grubun iddiasına paralel bir örnektir.

Aynı bölümde sahâbî tâzimi noktasında müellifin ikinci grubun iddiasını destekleyebilecek bir tutum sergilemiş olduğu da dikkat çekmektedir. Makdisî ilk kez zikrettiği meşhur sahâbînin adından hemen sonra genel olarak tâzim ifadesini kullanır. Ancak mezkûr bölümde İfk hadisesi¹²⁰ de dâhil olmak üzere Hz. Âişe'nin zikredildiği herhangi bir yerde adından sonra herhangi bir tâzim ifadesi geçmemektedir.¹²¹ Miquel'in de ifade ettiği gibi Şîî bir fırka olan Zeydiyye'nin tutumuna benzer bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır. Yine Makdisî, eserinde melek¹²² ve peygamberler¹²³ için zikrettiği "aleyhi's-selâm" tabirini ve Hz. Peygamber için kullandığı "sallallahü aleyh" gibi ifadeleri, kendileri dışında bir istisna olarak Hz. Ali için de kullanmıştır.¹²⁴ Öte yandan Muâviye'ye, eşi Hind ve oğlu Yezîd'e ise lanet etmiştir.¹²⁵ Sahabeye yönelik bu yaklaşım tarzı, Şîî bir anlayış ile örtüşmektedir. Peki zikredilen bu misallerden hareketle Makdisî'ye "Şîî" denilebilir mi? Bu tarz misaller bu iddiayı ileri sürüp savunmak için yeterli midir? Elbette değildir.

Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'in sayfaları karıştırıldığında görülür ki; Şîa görüşünün aksine Makdisî, özellikle ilk halife seçimini aktarırken bile Hz. Ebûbekir,¹²⁶ Hz. Ömer¹²⁷ ve Hz. Osman'ı¹²⁸ da hayırla yâd etmiştir. Buna göre denilir ki müellif; Şîî bir taassubiyet göstermenin aksine olaylar karşısında insâf sahibi herkes gibi duygudaşlık kurmuştur. Diğer taraftan Makdisî, Şîa'nın bedâ ilkesini de kabul etmez.¹²⁹ Böylelikle o, Allah'ın irade sıfatında bile değişme meydana gelemeyeceğini benimsemekle

¹¹⁹ Makdisî, 4/131-242.

¹²⁰ Makdisî, 4/214, 215, 216.

¹²¹ Bk. Makdisî, 4/140, 146, 159, 181.

¹²² Makdisî, 5/11.

¹²³ Birkaç örnek için bk. Makdisî, 5/6, 14, 28, 29.

¹²⁴ "Aleyhi's-selâm" ifadesi için bk. Makdisî, 4/222; 5/7, 40; "sallallahü aleyh" ve benzeri ifadeler için bk. Makdisî, 2/2, 10, 177; 4/214.

¹²⁵ Bk. Makdisî, 1/17; 2/177; 4/203; 5/226; 6/72.

¹²⁶ Makdisî, 5/66, 76.

¹²⁷ Makdisî, 5/62, 66.

¹²⁸ Makdisî, 5/77, 78.

¹²⁹ Makdisî, 1/104-107.

Mu'tezile'nin va'd ve va'id prensibine yakınlık göstermektedir. Josef van Ess, müellifin yaşadığı Sâmanî döneminden hareketle bir Şîi olarak nitelendirilebileceğini belirttiikten sonra Sicistan'ı yabancı yöneticilerin idare ettiğini hatırlatarak bundan dolayı araştırmacıların kendi iddialarına bağlı kalmasını anlamlı bulmadığını dile getirmiştir.¹³⁰

Aykırı tutumlar istisna edilmeyecek kadar çok olup yalnızca Sünnî veya Şîi mezhepleriyle sınırlı değildir. Aynı durum üçüncü gruptaki araştırmacıların iddiaları için de geçerlidir. Özellikle Sünnî veya Şîi tutumuna dair getirilen örneklerle müellifin Mu'tezilî bir kimliğe sahip olmadığı zaten anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Schöck, Makdisî'nin kendisini açıkça bir Mu'tezilî olarak görmediğini öne sürer. Bu iddiasına, onun ilâhî öz nitelikler/Allah'ın isim ve sıfatları teorisindeki¹³¹ üslûbunu dayanak gösterir.¹³² Yine iddia sahiplerinin bulgularındaki eksik noktalar, onların esere ve dolayısıyla müellifine bütüncül bir bakışla bakmadıklarını göstermektedir. Oysaki eser, bir bütün hâlinde müellifinin çizgisinin değişkenliğine sahne olmaktadır. Buna dikkat çekenlerden David Thomas; müellifin İslâmî ve diğer öğretileri birbiriyle karşılaştırırken dinî kaygı taşıdığını, eserinin bazı yerlerinde Mu'tezilî –özellikle Bağdat Ekolü ve Ebü'l-Kâsım el-Belhî'ye- ve bazılarında ise Şîi yönelimlerinin görüldüğünü belirtmiştir.¹³³ Müellifin kültürel değeri vurguladığı ancak eski ve yabancı dinler hakkındaki bilgileri, İslâm'ın etkisinde kalmadan tarafsız olarak ortaya koyduğu ifade edilmektedir.¹³⁴

Josef van Ess, bir noktada Makdisî'nin Ebû Bekir er-Râzî'den (öl. 313/925) övgüyle bahsederek ondan alıntı yaptığını belirtmiş ve mezhebî tutumunu belirlemenin kolay olmadığını itiraf etmiştir.¹³⁵ Makdisî hakkında Mu'tezilî ve Şîi yönelimlerinin bulunduğuna işaret eden Miquel, yine de onun tarafsız ve dengeleyici bir düşünce tarzına sahip olduğunu dile getirmiştir.¹³⁶ Eserin mevcut tüm nüshaları İstanbul'da bulunmakla birlikte yine de yalnızca Müslümanlar tarafından bilinmemesi; eser ve dolayısıyla müellifinin İslâm dünyasında yeterince tanınmamasının arkasında yatan neden, Makdisî'nin yaşadığı çağın herhangi bir dinî hareketine bağlı olmayan özgünlüğü ve özgür düşüncesinde aranmıştır.¹³⁷ Ülkemizde eser üzerinde yapılan araştırma ve incelemelerin az sayıda olması bunu doğrular mahiyettedir. Ön plana çıkan çalışmaların da müellif ile ilgili Mu'tezilî olduğu iddiasını taşıması, eserle araştırmacı arasına bir mesafe koymuş olabileceğini düşündürmektedir. İddianın da netice itibarıyla müellifin Mu'tezilî olduğu yönünde bir algı oluşturduğu düşüncesi ise akabinde bu nedenle eserin göz ardı edilmiş olduğunu akla getirmektedir. Tabiidir ki her mezhepte benzerlikler olmasının yanında bazı mezhepsel farklılıklar da bulunmaktadır. Ancak söz konusu Makdisî olduğunda, tek bir mezhebî perspektifte kalem oynatmadığı ortadadır. Mezhep

¹³⁰ Josef van Ess, 1/560.

¹³¹ Bk. Makdisî, 1/95-108.

¹³² Schöck, *Adam im Islam*, 95 (533 nolu dipnot).

¹³³ David Thomas, "Al-Maqdisî", *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History Volume 2 (900-1050)*, ed. David Thomas - Alex Mallett 14 (2010): 363.

¹³⁴ C. E. Bosworth vd., "AL-MUTAHHAR B. TÂHIR (or al-Mutahhar) AL-MAKDISÎ", *The Encyclopaedia of Islam (Second Edition)* (Leiden: E. J. Brill, 1993), 7/762.

¹³⁵ Josef van Ess, 1/560; Kaynak olarak gösterilen ilgili sayfa için bk. Makdisî, 4/94.

¹³⁶ Miquel, 1/212.

¹³⁷ C. E. Bosworth vd., "AL-MUTAHHAR B. TÂHIR (or al-Mutahhar) AL-MAKDISÎ", 7/762.

anlayışlarının Makdisî'nin metinlerinde bir araya geldiği ileri sürülebilse de onun bir Sünnî ya da Şîî veyahut da Mu'tezilî olduğu iddiaları isabetli görünmemektedir. Onun mezhebî kimliğine dair ileri sürülen iddialar; eserinin tamamında hâkim olan görüşünü yansıtmadığından herhangi bir mezhebe mensubiyetini iddia etmek, araştırmacıyı yanılgıya düşürmektedir. Bu nedenle müellifin bir mezhebe mensup olduğunu iddia edip bu mezhep üzerinden onun İslâm tarihindeki yerini konumlandırmak beyhûde bir çabanın içine girmek olacaktır.

Sonuç

İlmin ve düşüncenin gelişip ilerleme kaydettiği hicrî 3.-4. asırlarda tarihe farklı perspektifler katılmış ve bu perspektifler dönemin tarih alanında yazılan eserlerine yansımıştır. Bunların arasında *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* adlı eserin müellifi Makdisî, başta İslâm tarihi olmak üzere tefsir, kelâm, felsefe, dinler tarihi ve astronomi gibi alanları tarihle mezcederek eserini neredeyse İslâmî ilimlerin tamamını ihtiva edecek bir tarzda kaleme almıştır. Eseri için kullanmış olduğu *Câmiü'l-funûn* tabirine bağlı kalmaya çalışmış ve eserinde aktardığı konuların özünü vermeye gayret etmiştir.

Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh'in telif edildiği 4./10. yüzyılın sonuna değin İslâm tarihi alanında birçok eser kaleme alınmış ve bu eserler kendi türleri içerisinde de bir ilk olma özelliğini taşımaktadırlar. Aynı zamanda bunların neredeyse tamamı isnad yöntemine sıkı sıkıya bağlı kalmış eserlerdir. 3. yüzyılın sonlarına doğru haber aktarmada isnâd yöntemine bağlı klasik tarih geleneğinde bir kırılma yaşanmış ve bu yüzyılın sonlarından itibaren senedsiz haber aktarımıyla birlikte yeni bir tarih yazıcılığı anlayışına zemin hazırlayan ilk girişimler ortaya çıkmaya başlamıştır. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* de bu girişimlerin ilk nüvelerindedir. Yine 3. yüzyılın sonlarından itibaren birden çok alanı ihtiva eden eserlerin telif edilmeye başlandığına da şahit olunmaktadır. Bu eserlerin ilki Mes'ûdî'nin coğrafya ve tarih ikilisini uzlaştırdığı *Mürûcü'z-zeheb* adlı eseridir. Bu anlayış doğrultusunda ikinci adımın da Makdisî'den *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'i ile birlikte geldiği görülmektedir. Makdisî'nin, haberleri aktarırken eserinde sened zikretmeyişinin sebebi, kendi ifadesine göre aktardığı haberlerde sahit senedlere dayanmış olmasıdır. Nitekim Cüzcânî ve Kâtib Çelebi de *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* için bu hususa dikkat çekmişlerdir. Dolayısıyla eserin İslâm tarihindeki yeri, isnad yönteminin terk edildiği yeni tarih yazıcılığı anlayışının ilk izdüşümlerinden biri olmaktadır. Bununla beraber müellif bir ilk olarak felsefe-kelâm-tefsir ve astronomi gibi ilim alanlarını tarihe dercedip mezcetmiş ve hem de tarihî bağlamdan ayrı olarak ele almakla da iki boyutlu ansiklopedik telif anlayışının bâriz en tipik örneğini ortaya koymuştur. Öyle ki eser, "tarihi felsefeye boyun eğdiren" bir nitelendirmeye de sahip olmuştur. Anlaşılan o ki müellifin eseri, kendisini İslâm tarihinde yeni tarih yazıcılığı anlayışının öncü isimlerinden biri konumuna getirecek bir hazırlığın ürünüdür.

Makdisî'nin bir mezhebe mensubiyetine dair ileri sürülmüş iddiaların mevcut olması, eserine ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmiştir. Oysaki müellifin eserine bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, onun belli bir mezhebe bağlı olduğunu iddia etmek çok da kolay görünmemektedir. Müellifin itikâdî düşüncelerinin, kurumsallaşmış bir mezhebe göre değişkenlikler göstermesi, onun belli bir mezhebe mensubiyetini zorlaştırmaktadır. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*'in Müslümanlar tarafından

yeterince tanınmadığı ileri sürülmüştür. Esas itibariyle eserin nüshalarının İslâm âleminin merkezinde bulunmasına rağmen eser hakkında yapılan araştırmaların azlığı, yakın zamana kadar dile getirilen bu iddiayı doğrular niteliktedir.

Kaynakça

- Adang, Camilla – Schmidtke, Sabine. *Muslim Perceptions and Receptions of the Bible: Texts and Studies*. Atlanta: Lockwood Press, 2019.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Selmân Ebü'l-Fettâh Ebü Gudde. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 1423/2002.
- Bâbeti, Azîze Fevvâl. *Mevsûatü'l-a'lâm (el-Arab ve'l-müslimîn ve'l-âlemiyyîn)*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Basmaçî, Sâir. *Târîhu ilmu'l-mekânîk: Merâhilü tetavvur (el-Kînemâtik ve'l-dînâmîk ve's-sitâtîk) ve ishâmât el-ulemâü'l-Arab ve'l-müslimîn fihâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2017.
- Belâziürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Şevkî Ebü Halîl. Dimaşk: Mektebetü'l-Esed, 1997.
- *Kitâbü Cümel min ensâbi'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belhî, Ebü Zeyd Ahmed b. Sehl. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*. hşy. Halîl İmrân el-Mansûr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- *Mesâlihü'l-ebdân*. thk. Mâlik Bedrî - Mustafa Aşevî. Riyad: Merkezü Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmî, 1424/2003.
- Birşık, Abdulhamit. "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi". *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*. ed. İlyas Çelebi. 17–103. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Bisâtî, Muhammed es-Seyyid İbrahim. *el-Mutahhar el-Makdisî ve Menhecühü fi Kitâbi'l-Bed' ve't-târîh*. Mısır: Câmi'atü'l-Ezher, Doktora Tezi, 2008.
- Bosworth, C. E. vd. "AL-MUTAHHAR B. TÂHIR (or al-Mutahhar) AL-MAKDISÎ". *The Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*. 13 Cilt. 7/762. Leiden: E. J. Brill, 1993.
- Çiftçi, Hasan. *Ebü Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin (öl. 355/966) Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh'ine Göre Hz. Peygamber'in Hayatı (Siyer-i Nebî)*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Dineverî, Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbârü't-tvâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Ess, Josef van. *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an Islamischen häresiographischen Texten*. 2 Cilt. Berlin: De Gureyter, 2011.
- Fayda, Mustafa. "Halîfe b. Hayyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/301-303. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- "İbn Hişâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/71-73. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

- "İbn Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/294-297. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*. haz. Yüksel Kanar. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Hagler, Aaron M.. "Repurposed Narratives: The Battle of Siffîn and the Historical Memory of the Umayyad Dynasty". *Mathal* 3/1 (2013): 1-27.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *et-Târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Tîbe, 2. Baskı, 1405/1985.
- *Kitâbü't-Tabakât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1387/1967.
- Hizmetli, Mustafa. *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hizmetli, Sabri. *İslâm Tarihi: İlk Dönem*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 9. Baskı, 2015.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdümelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 3. Baskı, 1410/1990.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Meden. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. - thrc. Amed Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Akâşe. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 4. Baskı, 1119/1708.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l- Ma'ârif, ts.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2005.
- Miquel, André. *La Géographie humaine du monde Musulman jusqu'au milieu du XIe siècle*. 4 cilt. The Hague: Moutan, 1967-1975.
- Neşşâr, Alî Sâmî. *Neş'etü el-Fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 9. Baskı, 1119/1708).
- Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Rosenthal, Franz. *İlmu't-târîh 'inde'l-müslimîn*. trc. Salih Ahmed el-İlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı, 1403/1973.
- Sâmîrî, İhsân Zünûn. *el-Hayatü'l-ilmîyye zemeni's-Sâmâniyyîn: et-Târîhu's- sekâfi li Horâsân ve bilâdi Mâverâünnehr fi'l-karneyni's-sâlis ve'r-râbi' li'l-hicre*. Beyrut: Dâru't-Tulâ, 2001.
- Sayar, Süleyman. "Makdisî, Mutahhar b. Tâhir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Schöck, Cornelia. *Adam im Islam*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1993.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Histoire des rois des Perses* (Çururu ahhâri mülûki'l-Fürs ve siyerihim). nşr. - trc. Zotenberg. Paris: Paris Imprimere Nationale, 1900.
- Süveykit, Süleyman Abdullah el-Müdeyd. *Menhecü'l-Mes'ûdî fî kitâbeti't-târîh*. Riyâd: Câmi'atu İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1407/1986.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû Fazl İbrahim. 10 cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Baskı, 1119/1969.
- Tarif Khâlidi. "Mutezilî Tarih Yazıcılığı: Makdisî'nin Kitâbü'l-bed' ve't-tarih'i". çev. Hayrettin Nebi Güdekli, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Şubat 2011), 237-252.
- Thomas, David. "Al-Maqdisî". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History Volume 2 (900-1050)*. ed. David Thomas – Alex Mallett 14 (2010): 363-366.
- Triki, Fathi. *L'Espit historien dans la civilisation arabe et Islamique*. Tunis: Maison tunisienne de l'édition, 1991.
- Ünalın, Abdullah. "İbn İshak ve Hadis Rivayetindeki Yeri". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* (2) (Kasım 2009), 97-114.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbü'l-Meğazî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Baskı, 1404/1984.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Yakûbî*. thk. Abdülemir Mihnâ. 2 cilt. Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010.
- Yâsîn, Riyâz Hamûde Hasan Hâc. *Kitâb "el-Bed' ve't-târîh" li'l-Makdisî ve'l-mensûbi li'l-Belhî dirâsetün târîhiyyetün tahlîliye*. Ürdün: Câmiatü'l-Ürdüniye, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût - Muhammed Nuaym el-Urkusûsî. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r -Risâle, 9. Baskı, 1413.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris, *el-Alâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müştşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 15. Baskı, 2002.
- Encyclopædia Iranica. "BAD' WA'L-TARİK - Encyclopædia Iranica". erişim: 10 Temmuz 2020. iranicaonline.org/articles/bad-wal-tarik.